

A HOMÁLYBÓL

BORNEMISZA MAGYAR ELEKTRÁJA MAGYAR JÁTÉKNÉZŐ HELYEN 1778-BAN

Az a szerény véleményünk, hogy hasznára lesz mind irodalomtörténeti, mind pedig színháztörténeti kutatásunknak az, amit az alábbiakban, a *Kritika* 1976/2. számának színház rovatában Nagy Péter: *Bornemisza Péter Magyar Elektra – Csokonai Vitéz Mihály Karnyóné* c. írásának olvastán óhajtunk elmondani. A hivatkozott cikk megírja azt, hogy Nemzeti Színházunk jelentős tettet hajt végre művészeti vonatkozásban akkor, amikor Bornemisza *Magyar Elektráját*, a maga eredeti valóságában színre hozza. E műnek általa ismert előadásai kapcsán kifejezésre juttatja véleményét: „... azt hiszem első eset, hogy Bornemisza eredeti szövege hangzik el színpadon.” Majd elismerően méltatja Major Tamást, mondván, hogy övé az érdem, miszerint valahára egyszer Bornemisza szövege a maga eredeti szépségében szólalt meg hazai színpadunkon. Nemzeti színjátszásunk tartozásának e kései törlesztése kapcsán megjegyzi azt is, hogy a „mondhatatlanság ürügyén” iktatták ki a színházak és színtársulatok műsorrendjükből. Mégis enyhítő körülményként hozza fel azt, hogy bizony ezt a szöveget nem könnyű megtanulni a mindenkori későbbi utódoknak, így a maiaknak sem. — Mi lényegében igazat is adunk megállapításainak.

Azonban — minden valószínűség szerint — *egy év híján 200 évvel ezelőtt Bornemisza Elektráját a maga eredeti valóságában Pesten már előadták!* — És aki előadatta, az Kreskay Imre, a ma már elfeledett, de a maga korában megbecsült szerzetes-író, a pesti pálos monostor könyvtárának igazgatója, Bessenyei György és Ányos Pál jóbarátja volt.

Az előadás ideje : 1778. év!

A pálosok iskoladrámáinak és iskolai színjátszásának történetét kutatva jutottunk ahhoz a fentebb leírt állításunkat megalapozó adathoz, mely az *Elektra* pesti színházi előadását valószínűsíti. A felvilágosodás korának írói élénk verses levelezést is folytattak egymással. Barátok és ismerősök egyaránt nagyon szívesen gyakorolták ezt a levelezési formát. Két pálos rendtárs és jóbarát költőtárs, az ifjabb Ányos Pál és idősebb Kreskay Imre is gyakorta váltottak verses leveleket egymással. Kreskay Imre gyűjteményében maradt fenn

Ányos Pálnak egy 1778-ban hozzá intézett baráti verses levele, melyben a következő sorokat olvashatjuk:

„Barátom! Különös szerelmet mutattál
 Hogy egy Magyar Játék néző helyt nyitottál.
 Melyben BORNEMISZA nagy lelkét rajzolja,
 Midőn álbarátság fátyolát letolja.
 Szomoru esetét festi Hazájának,
 Mint Metasztazio kedvelt Rómájának.”¹

Ez a versrészlet adott ösztönzést arra, hogy az *Elektra* 1778-ban tartott pesti előadásáról, a fentebbi megállapításunkat kimondjuk. Mielőtt azonban tételünk indoklásához fogunk, szükséges, hogy Kreskay Imre személyiségével és munkásságával, ha nagyon rövidre fogva is, megismerkedjünk.² Egyben kutatásunk nyomán első ízben közölhetjük tragikus körülmények között bekövetkezett halálának pontos dátumát, melyet eddigi irodalmi közlemények, sőt az irodalmi lexikonok is tévesen, vagy körülbelüli évszámmal közölnek (az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* is!).

Kreskay Imre 1748. november 5-én született Székesfehérvárott. Apja Kreskay János rácalmási (Fejér vm) földbirtokos nemes, előbb megyei esküdt, majd Székesfehérvár főbírája, később országgyűlési követe a pozsonyi diétán. Anyja Kovács Mária Anna. — A gyermek a keresztségben Tamás nevet kapott, szerzetesi neve Imre. A szerzetesi fogadalmat 1765. október 23-án tette le 12 társával együtt, s pálos szerzetes lett. Előljárói hamar felismerték tehetségét és külföldi tanulmányútra küldték. Négy évet töltött Rómában és közben bejárta Olaszországot, Velencében „majd beesett a halál gyomrába”; járt Németországban s hat hétig lakott Bécsben. Hazakerülve a pálos rend *meceki* birtokainak jószágkormányzója. Innen 1777-ben *Pestre kerül* s a rendház könyvtárának igazgatója. Ezekben az években köt szorosabb barátságot Bessenyeivel, Ányos Pállal és Virág Benedekkel, s ez utóbbiakkal élénk verses levelezést folytat. Pestről 1780-ban Szatmárba került és saját feljegyzése szerint, „a szatmári királyi iskolák helytartó igazgatója, az ifjúság lelki tanítója, könyvek k. vizsgálója s a szerzetes háznak előljárója.” A pálos rend feloszlata után (1786. szeptember 3) világi pap lett s változatos életutat járt be. Az életút állomásai: Sásvár (Ugocsa vm), Eötvös (Somogy vm), Bodajk (Fejér vm) és az utolsó állomás Ihászi (Veszprém vm) 1804 — 1809. Itt nevelősködött farádi Vörös Lászlónénál, tragikusan bekövetkezett haláláig 1809. *augusztus 6-ig*. Haláláról a pápai rk. főplébánia halotti anyakönyvében a következő bejegyzés olvasható: „1809.

¹ Költői levelezések KRESKAY IMRE hátrahagyott irataiból, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel. Közli: DR. HATTYUPY DEZSŐ. RMK. 110—7. Bp. 1906. Szerkeszti: HEBNICH GUSZTÁV.

² DR. LAUSCHMANN GY.: *Kreskay Imre pálos költő*. Kath. Szle 1905.

augusztus 6. — *EMERICUS KRESKAY* Coelebs. *Locumtenens Insurrectionalis Redemoris Comitatus Albensis per Latrones trajectus. Annos 26. Cum adstantiis.*³ A bejegyzésben a 26 életkorszám, 62 helyett tévesen elírt. De az is kiderül, hogy rablógyilkosság áldozata lett. Nem tudni mi módon, annyi azonban tény: Ihásziból gyakran bejárt Pápára, az ott élő volt rendtársakkal való találkozásra. Tán egyik ilyen útja alkalmával szökött francia hadseregbeli katonák ölték meg vagy bakonyi betyárok?! Ma már ezt nem lehet tudni.

A maga korában a legjelentősebb pálos írók sorába tartozott. A nagy négyes: Ányos — Kreskay — Versegly — Virág.

Baróti Szabó egyik költői levelében, kora költőit így sorolja:

„Nézd Orczyt, s a két Telekyt (több ilyenek Isten!)
Nézd ott Barcsaival Báróczyt, Péczelit, — itten
A nagy eszü Molnárt, Cziriéket, Kreskayt . . .”. (1789)

Batsányi 1791. augusztus 8-án kelt írásában így jellemzi mint a Kassai Magyar Társaság tagját: „jó deák és magyar poéta és szép tudományú jeles ember.”

Versei 1767-től jelentek meg a Kassai Magyar Múzeumban.

Munkáinak zöme kéziratban maradt. Jellemzésül néhány fontosabb munkáját idesoroljuk:

Az Ur vacsorájához buzgó áhítatossággal járuló töredelmes szívnek tiüköre. Készítette Kreskay Imre Paulinus. Kinyomtatott Veszprém 1778.

BÉKESSÉG esthajnal énekes ünneplés, musikabéli zengedezésekre és játékszínre alkalmazva. Mellyel a köz örömet háladatos szívvel festegeti K. I. — Veszprém 1806.

Buzdító versek a felkelő magyar nemességhez. — Veszprém 1809.

ÓDÁI az az énekei és a békesség. (Pápa, kézirat)

PÁPAI SYBILLA (Versek, 90 szakasz lottójátékra alkalmazva, Pápa, kézirat, 1806.)

Fordításai: Metastasio: *Themistocles* (megbővítve saját költeményeivel és énekeivel); *Scipio álma* játéknéző helyre alkalmazott dráma. Mindkettő kéziratban.

Nem jellemzést, mindössze rövid keresztmetszetet adtunk egy szerény, de szellemi kincsekben gazdag szerzetes-író életéről és munkásságáról, aki kora irodalmi életének nagyon cselekvő részese volt. Így érthetőbbek lesznek számunkra a következőkben elmondandók!

★

Térjünk vissza most már Ányos versrészletére és próbáljuk behelyezni gondolatvilágunkat a 18. század utolsó évtizedeinek irodalmi, politikai és társadalmi eseményeibe. Látjuk, hogy mindhárom vonal

³ A pápai rk. főplébánia I. sz. halotti anyakönyve. 00118.

napi eseményeiben és a jövő felé való igyekeztében, jobbra való törekvéseiben, a nemzeti szellem ébresztésében, a koreszme, a felvilágosodás. Ez a hatóerő és a hajtóerő, mely a világi és egyházi téren egyaránt hathatósan érintette az emberek szellemi habitusát. Így érthető, hogy a nemzet legjobbjai meghatározhatták és kitűzheték a nemzet létérdekét szolgáló „munkatervet”. Úgy látták, hogy a nemzet fennmaradásának szilárd alapját akkor vethetik meg, ha olyan eszközöket ragadnak meg és működtetnek, melyek a magyar nyelv kiművelését, fejlesztését, fennmaradását legelsőrendben hathatósan előmozdítják. *Ezek az eszközök : az iskola, a játékszín és a tudós társaság !*

Kreskay Imre mindhárom eszköz alkalmazásában az élenjárók között volt.

A vers szavai: „egy Magyar Játék néző helyt nyitottál”, megerősítik azt a tényt, amit színháztörténetünk eddig is megállapított, hogy Pest-Budán magyar színészet és magyar színház a XVIII. század hetvenes éveiben nem volt.⁴ Azonban tudjuk azt is, hogy éppen ezekben az években már volt mozgalom a magyar színjátszás megerősítésére. Ifj. Ráday Pál szervezte a Magyar Játékos Társaságát, melynek Batsányi János is tagja volt, és ez a műkedvelő társaság elő is adta *A hitető Mahomed, avagy a fanaticizmus* c. Voltaire-drámát 1785-ben, Zechenter Antal fordításában.⁵ Kreskay törekvése tehát nem találkozott idegenkedéssel semmiesetre sem! A törekvést helyeselték és pártolták, mert a „nyitottál” múlt idejű használata azt mutatja, hogy mielőtt Ányos e levelét megírta, ez a „Játék néző hely” már megnyílt, tehát volt már előadás benne, vagy folytak(?) előadások benne. S ezért kellett nyitni, mert mind ez ideig nem volt ilyen a fokozatosan központtá fejlődő Pesten.

Honnan és hogyan szerezték meg az *Elektrát*?

Erre két lehetőséget látunk. Az egyik az, hogy megvolt eredetiben a Kreskay Imre igazgatása alatt álló pesti pálos monostor könyvtárában. Itt került a kezébe és keltette fel érdeklődését. Nem maradhatott hatás nélkül rá maga a mű, de Bornemisza előszava sem s abban a célkitűzés:

„... Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve el kezdtek írni magyar nyelven és ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okból teljes erőnkben művelnünk kell.”

Íme az *Elektra* magyar nyelven való megszólalásának indítéka, eszmei mondanivalója, pontos fogalmazásban: hűség a nyelvhez, s ezen keresztül a hazához és a néphez. S minden bizonnyal ez volt

⁴ *Magyar Színháztörténet*. Bp. 1962.

⁵ *A Magyar Irodalom Története 1772-től 1839-ig*, III. p. 74. 126.

Kreskay és társai számára is az előadásra ösztönző motívum. Az alapvetően fontos ok, hogy a „Magyar Játék néző hely” megnyitására magyar „adaptációt” szólaltassanak meg. — S aztán már csak szervezni kellett színházat és játszó társaságot, akik vállalkoztak az előadásra. A pálos monostoroknak nagy és értékes könyvtárosa volt. A drámairodalom nagy gyűjteményei is megtalálhatók voltak ott, hiszen a pálos iskolák nagy ügybuzgalommal rendezték az iskoladrámákat.⁶ Mi itt hadd hivatkozzunk a pápai pálos gimnázium könyvtárára, mert azt ismerjük. Ebben megvolt a *Tragoedia Italica* négy kiadásban; a *Comedia Italica Crespontis* II. III. IV. kötete; s a *Theatrum Mundi Gallici* párisi 1558-as kiadása. — A pesti monostor könyvtára nagyobb, gazdagabb volt a pápainál!

A másik lehetőség az, hogy Bessenyei György adta kölcsön a saját példányát, melyből *A holmi*ban közölt két részletet. Ott azt is írta: „a munka, nyomtatásban meg van nállam.”⁷ E szavak arra utalnak, hogy tulajdonában volt a könyv. Viszont azt is tudjuk, hogy Kreskay és Bessenyei jóbarátok voltak. Miután Kreskay 1777-ben Pestre került, ott gyakorta találkoztak is. Bessenyei, mint a magyar református egyház bécsi ágense gyakran járt gr. Belezsnaynak, a magyar református egyház akkori főgondnokának pesti házában s ennek birtokaira átutazóban jelentéstételre, s Belezsnayné irodalmi szalonját is tartott fenn francia mintára. Belezsnay pesti házában tartották meg, a „Tudós Hazafiúi Társaság” alakuló ülését is 1779-ben. Bessenyeit azonban már 1777 óta foglalkoztatta a dolog. S már ekkor beavatta Kreskay Imrét tervébe.⁸ Ezen az alakuló megbeszélésen résztvettek Bessenyei György, Ányos Pál, Fejér Antal ügyvéd, Glosius Sámuel orvosdoktor, Horányi Elek piarista tanár, Kreskay Imre, Rátz Sámuel, az ekkor már Budán levő egyetem tanára. Anyagilag támogatta volna a tervet Belezsnay tábornok is, s Orczy Lőrinc is ígérte támogatását. Pest ebben az időben kezdett már a szellemi világ központja lenni, s a Budára költöztetett egyetem is sok tudománnyal foglalkozó embert vonzott a városba. Gondolhatunk arra is, hogy esetleg ideiglenesen a pálos monostor lett volna otthona az akadémiának. Annyira szoros volt az akkor még kálvinista Bessenyei és a pálos atyák, közelebbről Kreskay Imrével való barátsága, hogy egyik a cenzúra által betiltott — kéziratát is, *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcseiről . . . törvényeiről*, a pesti pálos kolostornak adományozta.⁹

Mindezeket figyelembevéve, a gyakori pesti látogatások, találkozások, megbeszélések, a baráti kapcsolatok, az irodalmi életben

⁶ NÁDASDY LAJOS: *A pálos iskoladrámák és iskolai színjátszás Pápán*. — Kézirat. 1975.

⁷ BESSENYEI GYÖRGY: *A holmi*. Béts, 1779. 106—111

⁸ CSÁSZÁR ELEMÉR: *Ányos Pál (1756—1784)*. 59. sköv.

⁹ *Magyar Irod. Tört. III. Bessenyei György*. p. 22. sköv.

való együttműködés, könnyen hozhatta magával egy „Magyar Játék néző” felállításának tervét és ezen, ebben a Bessenyei tulajdonában levő és értékét felismert *Elektrának* az előadását. A „Játék néző hely” megnyitásával is és abban a magyar nyelvű dráma előadásával is, közös szívügyüket szolgálták, a magyar nyelv és a magyar haza építésének, fejlesztésének egyetemes, múlhatatlanul fontos érdekét. Ebben felül tudtak emelkedni felekezeti korlátokon is. Kreskay visszaemlékezve az akadémia szervezés és a tervezgetések idejére, Eötvösből keltezve, 1790. augusztus 6-án írja levelében Batsányinak: „Vedd észre, hogy a Toleranztíát már akkor mi gyakorlottuk: találkozáván közöttünk Pap, Világi, Lutheránus, kalvinista.”

Semmi esetre sem inehetünk el azonban egy elgondolkoztató tény mellett. Nevezetesen azon adat megvizsgálása mellett, mely szerint Kapronczai Ádám is hírt adott az *Elektra* létezéséről. Idézzük Heinrich Gusztávot, aki ezt írja az *Elektrával* kapcsolatban:

„E munkából mint említők teljes példány nem maradt reánk. Először Kapronczai Ádám tesz róla említést 1778. július 17. Bécsben kelt és Benkő Józsefhez intézett levelében, mely azonban szintén elveszett, midőn Benkő József teljes (kéziratban levő) 'Epistolariuma' a nagyenyedi collegium könyvtárával együtt elégett.”¹⁰

Heinrich nagyot tévedett az *Elektra* megítélésében s itt is, hiszen Bessenyeinek teljes példánya volt belőle. Kapronczai levelének ismeretében valóban döntő adathoz juthattunk volna minden vonatkozásban, tán az előadást illetően is. A levél írásának dátuma — 1778. július 17. — azt sugallja, hogy habár Bécsben írta, onnan keltezte levelét, talán éppen Pesten találkozott vele átutazóban, netán egy előadás alkalmával! Vagy ha nem látta is, hallott valamit pesti átutazása idején, barátoktól, rokonoktól, ismerősöktől a Pesten megnyílt „Játék néző helyről” s abban az előadásokról?! Nyilván nem volt érdektelen és kis dolog akkor egy ilyen megmozdulás. Szárnyra kellett, hogy kapja a hír, szóbeszéd tárgya kellett hogy legyen. — De van egy harmadik lehetőség is. Az, hogy Bessenyeivel találkozott Bécsben és az beszélt neki a drámáról, vagy éppen kezébe is adta. Mindenesetre nem érdektelen az, hogy éppen Benkő Józsefnek írt a drámáról, a könyvről esetleg, hiszen Erdélyben egyik legnevesebb és legértékesebb magángyűjteménye *Közéapján* Benkőnek volt, kultúrtörténetileg értékes művekből, hungaricákból is. S Benkő gyűjteménye nemzeti jellegű is volt. A magyar irodalom alkotásai voltak az elsődlegesek, s a latin nyelvű anyag másodlagos.¹¹

Ányos hivatkozásai: „Midőn álbarátság fátyolát letolja” és „Szomorú esztét festi Hazájának, Mint Metasztazio kedvelt Rómájának”,

¹⁰ HEINRICH GUSZTÁV: *Bornemissza Péter Elektrájáról*. EPHK. 1878.

¹¹ BERLÁSZ JENŐ: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. — *Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Bp. 1974. p. 283 sköv.

– a dráma eseményeinek, lefolyásuknak és a bűnhődésnek, lényegre mutató összefoglalása, költői ötvözete. Ányos is és Kreskay is ismerte Metastasio drámái alkotásait, s így a párhuzam mindkettejük számára hús-vér valóság volt.

Összefoglalva az elmondottakat: lesznek, akiknek számára merészek tűnik, Bornemisza *Elektrájának* 1778-ik évi pesti előadásáról, Ányos Pálnak Kreskay Imréhez intézett levele alapján fentebb írt közlésünk és okadatolásunk, de akik velünk együtt tudnak élni, gondolkozni, lélegzeni a korrall és annak szellemével, azoknak számára nem is lesz olyan lehetetlen, elfogadhatatlan e megállapításunk.

NÁDASDY LAJOS

TOLDI MIKLÓS A RÉGI MAGYAR SZÍNPADON

Dolgozatunk célja az Arany János előtti színpadi Toldi-hagyomány vizsgálata, három ránk maradt darab, Dugonics András, Pergő Celesztin és Szigligeti Ede alkotásainak tükrében. Természetesen külön hely illeti meg az Arany János felé mutató törekvéseket, illetve azokat a motívumokat, amelyekről véleményt mondott vagy amelyet maga is felhasznált. Ha elemzéseinkből némileg művelődés- és ízléstörténeti áttekintés is kerekedik, annak köszönhető, hogy a Toldi-monda az 1794 és az 1840 közötti három feldolgozásban mindig az uralkodó színjátéktípus legnépszerűbb vonásait kölcsönözte nyersanyagához.

Dugonics András *Toldi Miklós* c., „szomorú történet három szakaszokban” megjelölésű munkája¹ hasonlatos a szerző többi, színpadra és olvasásra szánt darabjához: nyomtatásban is megjelenik, párbeszédés tördelésű, amelyek között rövide fogott elbeszélő és leíró részek pótolják az olvasónak az epikai előadásmódot (a színpadon ezek bő szerzői instrukciónak tűnhetnek), a hitelesség illúzióját pedig a szöveghez fűzött lapalji jegyzetek hivatottak megteremteni. Rehák-né Moór Annának, a Pesten működött első magyar színtársulat vezető színésznőjének, aki színpadra vitte a szöveget, nem volt sok dolga. Kevesebb színhelyre tömöríthette a cselekményt és elhagyta a leíró-elbeszélő bekezdéseket. (Súgókönyv vagy cenzúrapéldány a színpadi átdolgozásról nem maradt fenn.)

¹ In: *Jeles történetek*, I. könyv, Pest 1794. 3–170.; Új kiadása *Toldi Miklós* címen: Bp. 1894. (HENRICH GUSZTÁV bevezető tanulmányával)